

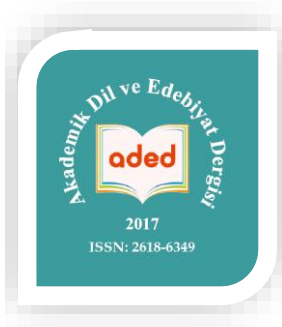
PAPER DETAILS

TITLE: Özbek Destanlarında Algi Fiilleri

AUTHORS: Yasin KARADENİZ

PAGES: 713-726

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3010158>

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

(Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 1, Nisan/April 2023)

Yasin KARADENİZ

Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar
Üniversitesi
ykaradeniz57@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0604-1271>

Özbek Destanlarında Algı Fiilleri

Perception Verbs in Uzbek Epics

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 14.03.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 26.04.2023

Yayın Tarihi/Published: 30.04.2023

Atıf/Citation

Karadeniz, Y. (2023). Özbek destanlarında algı fiilleri. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7(1), 713-726. <https://doi.org/10.34083/akaded.1264990>

Karadeniz, Y. (2023). .Perception verbs in Uzbek epics *Journal of Academic Language and Literature*, 7(1), 713-726. <https://doi.org/10.34083/akaded.1264990>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.

This article was checked by iThenticate.

* Bu çalışma Manisa Celal Bayar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: 2020-101.

Öz

Algı fiilleri, dilbilimi incelemelerinde mental fiillerin alt bölümü olarak değerlendirilmektedir. Türkiye’de mental fiillerle ilgili yapılan çalışmalarda algı fiilleri için duyu fiilleri ya da duygu fiilleri terimleri de kullanılmaktadır. Yabancı kaynaklarda ise algı fiilleri için *perception verbs*, *sensory perception verbs* gibi terimler kullanılmaktadır. Algı fiillerini oluşturan eylemler beş temel duyu olan “görme, dokunma, işitme, tatma, koklama” duyularından hareketle gerçekleştirilmektedir. Beş duyuyu içeren algı fiilleriyle ilgili çalışmalar mental fiillerin içinde anlatıldığı gibi sadece algı fiillerini anlatan çalışmalar da bulunmaktadır. Ayrıca algı fiilleriyle ilgili çalışmalar tek bir duyuyu içerdiği gibi beş duyuyu da kapsayabilmektedir. Bu türdeki çalışmalarla algı fiillerindeki anlam genişlemesi de anlatılmaktadır.

Algı fiilleri mental sürecin yani öğrenme sürecinin baş etkeni olduğu için sık kullanılmaktadır. Tabii ki her algı fiili aynı sıklıkta kullanılmaz. İnsanın öğrenme sürecinde ve kendini ifade edebilmesinde en çok ihtiyaç duyduğu algı fiilleri daha sık kullanılmaktadır. Mesela görme duyusuyla ilgili fiiller insan için daha önemli olması sebebiyle daha çok kullanılmaktadır. Bu durum dünyadaki diğer diller için geçerli olduğu kadar Özbek Türkçesi için de geçerlidir.

Bu çalışmada Özbek destanlarında algı fiilleri ve bu fiillerin kullanım sıklıkları gösterilecektir. Böylelikle Özbek Türkçesindeki algı fiillerinin durumu hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca bu çalışmada algı fiillerinin her bir destanda ve beş temel duyuya göre kullanım biçimleri tablolarla gösterilerek analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi, algı fiilleri, mental fiiller, destan, duyu.

Abstract

Perception verbs are considered as a subdivision of mental verbs in linguistics studies. In studies on mental verbs in Turkey, the terms sensory verbs or emotional verbs are also used for perception verbs. In foreign sources, terms such as perception verbs and sensory perception verbs are used for perception verbs. The actions that make up the verbs of perception are carried out based on the five basic senses of “sight, touch, hearing, taste, smell”. Studies on perception verbs involving the five senses are explained in mental verbs as well as there are studies describing only perception verbs. In addition, studies on perception verbs may include a single sense as well as five senses. With such studies, the semantic expansion in the verbs of perception is also explained.

Perception verbs are frequently used because they are the main factor of the mental process, that is, the learning process. Of course, not every verb of perception is used at the same frequency. The perception verbs that people need most in the learning process and self-expression are used more frequently. For example, verbs related to the sense of sight are used more because they are more important for people. This situation true for Uzbek Turkish as well as for world languages.

In this study the perception verbs and the frequency of use of these verbs in the Uzbek epics will be shown. Thus, information will be given about the state of the verbs of perception in

Uzbek Turkish. In addition, in this study the usage patterns of the verbs of perception in each epic and according to the five basic senses will be analyzed by showing them with tables.

Keywords: *Uzbek Turkish, perception verbs, mental verbs, epic, sense.*

Giriş

Dil ile zihin arasında vazgeçilmez bir bağ bulunmaktadır. Zihnimizden geçenlerin ifade edilmesi dille mümkün olmaktadır. Düşünebilme ve konuşabilme yetisi aslında insanoğlunun en temel özelliğidir. Düşünürken dahi bazı şeyleri kavramak için dil kullanılmaktadır. Zihindeki düşüncenin başlangıç aşaması duyularımız vasıtasıyla algılamakla başlamaktadır. Çeşitli duyu organları vasıtasıyla algılanan veriler zihinde düşünce sürecini başlatır. Düşünce sonucunda veriler yorumlanır. Algı fiilleri bu süreç doğrultusunda yani duyu organları vasıtasıyla alınan çeşitli verilerin zihinde düşünce aşamasına geçerek çeşitli şekillerde ifade edilmesidir.

Algı nesnel dünyadaki ses, ışık, koku gibi uyaranların duyu organları vasıtasıyla anlamlı deneyimlere dönüştürülme sürecidir (Bakırcıoğlu, 2012). Başka bir deyişle algı ses, koku ışık gibi çeşitli uyaranlar vasıtasıyla insan zihninin nesneleri fark etmesi, tanımlaması ve bu aşamalardan sonra çeşitli biçimlerde yorumlarda bulunmasıdır. Algı önce fiziksel olarak başlayan sürecin zihinsel süreçle tamamlanmasıdır. Bu süreçte yapılan eylemlerin ifade edilmesi algı fiilleriyle olmaktadır.

Algı fiilleri Batılı dil bilimi alanında *perception verbs*, *sensory perception verbs* olarak ifade edilirken (Viberg, 1984; Muskens, 1993; Ibarretxe & Antuñano, 1999; Benedetti, 2012; Leech, 2013; Neagu, 2012) Türkiye’de *duyu fiilleri* (Yaylagül, 2005, s. 24-27; Kamchybekova, 2010, s. 35-176; Türkdil, 2013, s. 43-216), *algı fiilleri* (Yıldız, 2016, s. 343-419; Seçkin, 2019, s. 38; Özkan Kurt, 2020, s. 85-189; Aksoy, 2021, s. 133-178), *algılama fiilleri* (Şahin, 2012; Özeren & Alan, 2018; Kalkan, 2016, s. 183-185) şeklinde ifade edilmektedir. Görüldüğü üzere Batı’da terimin ifadesinde büyük oranda birlik varken Türkiye’de bu konu üzerine araştırmalar yapan uzmanlar *duyu*, *algı*, *algılama* gibi farklı terimler kullanılmaktadır. Türkçe Sözlük’te duyu “Bir şeyin dikkatini o şeye yönelterek farkında olma, anlama.” şeklinde tanımlanmıştır (TS, s. 582). Algı ise “Bir şeye dikkati yönelterek o şeyin bilincine varma, idrak.” biçiminde tanımlanmıştır. Biz de bu çalışmada konunu açıklanmasında *algı fiilleri* terimini kullanmayı tercih edeceğiz.

Birbirinden bağımsız duyu organlarından alınan duyuşsal verileri örgütleyerek yorumlayan insanoğlunun böylelikle çevresindeki canlı veya cansız uyaranları anlamlandırabilmesi, algılama süreci olarak değerlendirilir (Arkonaç, 2005, s. 65-69). Aslında algılama süreci öğrenmenin ve dolayısıyla zihinsel faaliyetlerin temelini oluşturur. Dolayısıyla bu süreçte duyu organları vasıtasıyla algılama eylemi ön plandadır.

Hüseyin Yıldız “*Eski Uyğurcada Mental Fiiller*” başlıklı tezinde algı fiillerini ayrıntılı olarak ve Batılı uzmanların görüşlerine de yer vermek suretiyle ele almıştır. Yıldız’a göre algı fiilleri temelde beş duyu organına dayanan fiillerdir. Bununla birlikte Yıldız göz, kulak, tat, burun, temas ve denge fiillerini algı fiillerinin altında altı grupta ele almıştır (2016, s. 343-360).

Kuban Seçkin “*Eski Türkçede Mental Fiiller*” başlıklı tezinde temel duyu organlarına dayanan fiilleri duyu ve algı fiilleri olmak üzere iki gruba ayırmış, algı fiillerini beş duyu vasıtasıyla algılama sürecini gerçekleştiren fiiller olduğunu; buna karşılık duyu fiillerinin ise duyu organlarının çeşitli unsurlarla ilgili bilgilerin duyu organları vasıtasıyla algılandığı sırada gerçekleştiğini söylemiştir (Seçkin, 2019, s. 24-26).

Kırgız Türkçesinde duyu fiillerini değerlendiren Kamchybekova, temel ve bileşik duyu fiilleri şeklinde iki grupta incelemiştir. Burada algılama sürecinde birden fazla alginın devreye girdiği duyuların birleşik duyular olduğunu, beş duyu organımızdan sadece birisiyle algılanan olayların ise temel duyu fiilleri olduğunu belirtmiştir (Kamchybekova, 2011a, s. 23-25; 2011b, s. 88).

Erdal Aydoğmuş “*Özbek Türkçesinde Mental Fiiller*” başlıklı makalesinde çeşitli sözlüklerinden hareketle mental fiilleri bilişsel, psikolojik durum ve algılama ifade eden fiiller biçiminde üç grupta incelemiştir (2021, s. 135-151).

Özen Yaylagül duyu fiillerinin mental fiillerin gerçekleşmesi için gerekli olan verilerin toplanmasında etkili olduğunu dolayısıyla idrak etme sürecini başlattığını ifade etmiştir (2005, s. 25).

Algı fiilleri üzerine detaylı ve kapsamlı çalışmalar yapan Viberg, 1984 yılında “*The verbs of perception: a typological study*” ve 2001’de “*The verbs of perception*” yaptığı bu çalışmalarda farklı dil aile gruplarında yer alan 53 dilde algı fiillerinin tipolojik bir incelemesini yapmış ve algı fiillerinin semantik genişleme gösterdiğini belirtmiştir (Viberg, 1984, s. 123-162; 2001, s. 1294-1309). Batı’da algı fiilleriyle ilgili çalışmalar genel olarak beş duyunun tamamını kapsar. Bununla birlikte bir ya da birkaç duyudan hareketle de algı fiilleri incelenmiştir. Mesela González Orta “*The Lexical Class of Smell Verbs in Old English*” başlıklı çalışmasında koku fiillerini algı ve duyu başlıklarının içerisinde incelemiştir (González, 2003-2004, s. 36-37).

Bu çalışmalarda görüleceği üzere algı fiillerinde beş temel duyu esas alınmış ve bu duyularla oluşan eylemlerin ifade biçimleri üzerinde durulmuştur.

Tarafımızca yapılan bu çalışmada ise görme, dokunma, tatma, işitme, koklama duyularına ilişkin *gör-, bak-, görün-, gözle-, göz at-, nazar sal-; değ-, tut-, tutul-, kucakla-; ye-, yut-, yala-, iç-; işit-, dinle-, kulak sal-, kulak ver-, kulak tut-*, fiillerinin Özbek destanlarındaki kullanım biçimlerinden hareketle algı fiilleri üzerine bir değerlendirmeye yapılacaktır.

Algı fiilleri konusunda uzmanlar arasında ifade farklılığı olsa da ele alınan konu ve konunun açıklanmasında kullanılan duyu organları genellikle birbiriyle örtüşmektedir. Yapılan araştırmaların çoğunda algı fiilleri, mental fiillerin bir çeşidi olarak değerlendirilmiştir. Algı fiilleri üzerine yapılan araştırmalarda genellikle beş duyu organı ve dolayısıyla bu organların işlevi olan “görme, dokunma, tat alma, işitme, koku alma” duyuları temel alınarak algı fiilleri,

görme duyu fiilleri

dokunma fiilleri

dokunma fiilleri

tat alma fiilleri

işitme fiilleri

koku alma fiilleri biçiminde sınıflandırılmıştır.

Türkiye’de ve genel olarak Türk dili üzerine algı ya da bir başka deyişle duyu fiilleri üzerine yapılan çalışmaların tarihçesi 25 yıllık bir süreyi kapsarken dünya dilleri üzerine yapılan çalışmalar daha eski tarihlere dayanmaktadır.

1. Yöntem

Bu çalışmada Özbek Türkçesi’ndeki sık kullanılan algı fiilleri Özbek destanlarından hareketle değerlendirilecektir. Özbek destanlarından *Huşkeldi*, *Balagerdan*, *Dalli*, *Melike Ayyar*, *Erali ve Şirali* destanları çalışma alanı olarak seçilmiştir. Bu destanların metinleri öncelikle bilgisayar ortamına aktarılmış, sonrasında *TürkSözDiz* kelime işlem programıyla bütün kelimeler taranmak suretiyle sık kullanılan kelimeler belirlenmiştir. Sık kullanılan kelime listelerinden algı fiilleri taranmıştır. Tespit edilen fiiller her bir destan için ayrı tablolar halinde algı fiilleri türüne göre sınıflandırılmıştır. Böylelikle bu destanlardan hareketle Özbek destanlarında algı fiillerinin sık kullanımı hakkında bilgiler edinilecektir.

2. Kelime Sıklığı

Dilin temel birimlerinin kullanım sıklığı üzerine yapılan çalışmalar Batı’da uzun bir geçmişe sahip olmakla birlikte yakın dönemde derlem dilim alanındaki gelişmelerle birlikte sıklık çalışmalarının işlevselliği artmıştır. Günümüzde en küçük dil birimi olan sestem sözcüğe kadar kullanım sıklığı, kullanılma biçimleri, dağılım özellikleri dil çözümlemelerinde önemli bir paya sahiptir.

Türkçe Sözlük’te “sıkça geçme, kullanımı sık olma” şeklinde açıklanan sıklık (TS, 2005, s. 1753) Berke Vardar tarafından belli uzunlukta bir konuşma ya da yazıda aynı dilsel olgu ya da birimin gerçekleşme sayısı” biçiminde tanımlanmıştır (Vardar, 2002, s. 174-175).

Sıklık çalışmaları sadece dil bilimi alanında değil; sosyoloji, psikoloji, eğitim gibi diğer alanlarda da faydalı bilgiler sunmaktadır. Yabancı dil öğretiminde dilde sık kullanılan kelimelerin öğretilmesiyle başlanması, kelime öğretiminde en çok ihtiyaç duyulan

kelimelerden az duyulana doğru bir sıra gözetilerek eğitimin verilmesi buna örnek verilebilir. Bu nedenle dünya dillerinde sıklık çalışmaları genellikle eğitim alanında başlamış sonrasında diğer alanlara genişlemiştir. Bu nedenle günümüzde dilbilimi alanında sıklık çalışmalarının sayısı artmaktadır.

Batı’da İngilizce için ilk sıklık çalışması 1911 R. Eldridge tarafından yapılmıştır (Eldridge, 1911). Sonrasında 1921 yılında Edward Thonrdike’in hazırlamış olduğu sıklık sözlüğü bu alandaki ilk çalışmalardır (Thonrdike, 1921). Rusya’da ilk kelime sıklığı çalışması 1953 yılında H. Josselson tarafından yapılmıştır (Josselson, 1953). Sıklık çalışmaları Türkiye’de Batı’dan oldukça sonra başlamış olsa da son yıllarda yapılan önemli çalışmalarla ilerleme katedilmiştir. Türkiye’de Amerikalı bilim adamı Mr. Birdge’in üç eserde 15 bin kelimeyi inceleyerek oluşturduğu sıklık çalışması bu alandaki ilk örnek kabul edilmektedir. Ama Türkiye’de kelime sıklığı alanındaki çalışmalar yakın zamanda yapılmış çalışmalarla hızla gelişme göstermiştir. “Türkçe Kelime Sayımı” (Pierce, 1963), “Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü” (Tezcan Aksu & Adalı, 2018), “Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü (1945-1950 Arası)” (Ölker, 2011), “Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü” (Göz, 2019), Türkçenin Sıklık Sözlüğü” (Memoğlu Süleymanoğlu, 2014), “Türkçenin Ters Sıklık Sözlüğü” (Memoğlu Süleymanoğlu, 2006) gibi çalışmalar Türkiye’de son dönemdeki sıklık çalışmalarına örnek teşkil etmektedir.

3. İnceleme

Destanlar yazı öncesi sözlü dönemde sözlü edebiyatın ürünleridir. Destanlar toplumların inanç, yaşayış biçimleri, dünyaya bakış açısı, örf ve adetleri, ortak sevinç ve üzüntülerini gösteren sözlü edebiyat ürünleridir. Ayrıca destanlar, yazı öncesi dönemdeki halkın olayları ifade biçimlerini günümüze kadar genel itibariyle bozulmadan gelmesine sağlayan kaynaklardır. Bu yönüyle halk edebiyatı araştırmalarının yanı sıra söz varlığı açısından da önemli kaynaklardır. Dolayısıyla dil bilimi araştırmaları için de kaynak oluşturmaktadır.

Türk dünyasında destan anlatma geleneği ve destancılara gösterilen saygı doğudan batıya, kuzeyden güneye değerini korumaya devam etmektedir.

Bu çalışmada Özbek destanlarının söz varlığı içinde yer alan algı fiillerinin kullanım sıklığı belirlenecektir. İncelemesi yapılabilecek algı fiillerin sıklık değerleri incelenecek ve karşılaştırılacaktır.

Kelime sıklığı için taranan beş destandan toplam 191.567 kelimelik bir havuz oluşturuldu. Sonrasında bu havuzdan tekrar eden kelimeler ayrıştırılıp sıklık sayıları belirlendiğinde *Balagerdan Destanı*’nda 6541, *Dalli Destanı*’nda 13092, *Erali ve Şerali Destanı*’nda 14928, *Huşkeldi Destanı*’nda 7339, *Melike Ayyar Destanı*’nda 9959 kelime olmak üzere toplam 51859 kelimelik metin havuzu oluşturuldu. Yaklaşık 52 bin kelimelik bu havuz, her bir destanda farklı kullanılan kelimelerin sayısını göstermektedir. Kelimelerin yazımında transkripsiyon harfleri zorunlu olarak

kullanılmıştır. Çünkü Özbek Türkçesi alfabesinde ünlü seslerde kalın ve ince ayrımının gösterilmemesi, kelimelerin dizinleme aşamasında sorun teşkil etmekteydi. Bu nedenle kelimelerde ünlü seslerin kalın mı yoksa ince mi olduğunun gösterilebilmesi için transkripsiyon harflerinin kullanılması yoluna gidilmiştir.

Bu bölümde öncelikle “Özbek Tilining İzahli Lügati” sözlüğünde tespit edilen algı fiilleri ve onların Türkiye Türkçesindeki karşılıkları tabloda gösterilecek, sonrasında Özbek destanlarında tespit edilen algı fiilleri tablolar şeklinde gösterilecek ve fiillerin kullanım şekilleri karşılaştırılarak yorumlanacaktır:

Tablo 1. Özbek Tilining İzahli Lügati’de tespit edilen algı fiilleri

Algı Fiilleri		Özbek Türkçesi	Türkiye Türkçesi
	Görme	kör-, bâq-, köriş-, qârâ-, küzât-, köz tik-, köz taşlâ-, köz uriştir-, közi tüş-, köz teg-, közdän keçir-, közdän ötkâz-	görmek, bakmak, görmek, bakmak, gözetlemek, bakmak, dikkatlice bakmak, bakışmak, görmek, nazar etmek, bakmak, incelemek
	Dokunma	teg- toqın-, quçaqlâ-, quçaqlâş-, tut-, tutin-, tutil-, tegiz-, uşlâ-, qol, tegiz-, qol ur-	değmek, dokunmak, kucaklamak, kucaklaşmak, tutmak, tutunmak, yakalanmak, dokunmak, tutmak, dokunmak
	Tat Alma	tât-, tâti-, tâtin-, yeb kör-, istemâl qıl-, tâtin-, ye-, yut-, yälâ-, iç-, tāmâddi qıl-	tatmak, tatmak, tatmak, tatmak, yemek, az yemek, yemek, yutmak, yalamak, içmek, atıştırmak
	İşitmek	eşit-, eşitil-, tinglâ-, tingşâ-, qulâq sâl-, qulâq âs-, qulâq ber-, qulâgığâ âl-	duymak, duyulmak, dinlemek, tüm dikkatiyle dinlemek, dinlemek, dinlemek, kulak vermek
	Koku Alma	hidlâ-, iskâ-	koklamak, koklamak

Tablo 2. Huşkeldi destanında algı fiilleri

Huşkeldi Destanı									
Görme		Dokunma		Tat Alma		İşitme		Koku Alma	
kör-	189	teg-	10	ye-	6	eşit-	39		
körsât-	28	quçaqlâ-	5	yut-	2	eşitil-	2		
körin-	11	tut-	15	yälâ-	1	qulâq sâl-	25		

közlä-	2	tutil-	4	iç-	16	qulâğıgä âl-	1		
qarä-	136								
qarâş-	3								

Tablo 3. Balagerdan destanında algı fiilleri

Balagerdan Destanı									
Görme		Dokunma		Tat Alma		İşitme		Koku Alma	
kör-	283	tut-	18	ye-	3	eşit-	81		
körsät-	13			yut-	3	qulâq sâl-	12		
körin-	17			iç-	7	qulâqqa âl-	1		
köriş-	4					qulâqqa tut-	1		
közlä-	2								
qarä-	53								

Tablo 4. Dalli destanında algı fiilleri

Dalli Destanı									
Görme		Dokunma		Tat Alma		İşitme		Koku Alma	
kör-	312	tut-	41	ye-	1	eşit-	130		
körsät-	15	tutäl-	1	yut-	11	qulâq sâl-	39		
közlä-	7	tütän-	3	iç-	35				
körin-	17	tutil-	2	yälä-	1				
qarä-	171	quçâqlä-	2						
qarâş-	6	quçâqläş-	1						

Tablo 5. Melike Ayyar destanında algı fiilleri

Melike Ayyar Destanı									
Görme		Dokunma		Tat Alma		İşitme		Koku Alma	
kör-	432	teg-	12	ye-	15	eşit-	145		
körin-	30	tut-	13	yut-	9	qulâq sâl-	11		
körsät-	24	tutil-	2	iç-	1				
köriş-	14			yälä-	2				
körâl-	11								
közlä-	5								
qarä-	292								
qarâş-	1								

Tablo 6. Eralı ve Şıralı destanında algı fiilleri

Eralı ve Şıralı Destanı									
Görme		Dokunma		Tat Alma		İşitme		Koku Alma	
kör-	563	teg-	21	ye-	11	eşit-	67		
körsät-	92	tegiz-	2	yut-	1	qulâq sâl-	48		
köriş-	12	quçâqlâ-	9	iç-	18	qulâq tut-	1		
közlâ-	11	tut-	73	yälâ-	1	qulâq qoy-	2		
körin-	365	tutil-	2			qulâqqa âl-	2		
körâl-	1	tutin-	3						
qarâ-	341								
qarâş-	2								

Destanlarda algı fiillerinin kullanım sıklıkları karşılaştırıldığında görme duyusunun algılama sürecindeki dolayısıyla algı fiillerindeki önemi görülmektedir. Görme duyusuyla ilgili fiillerin beş destanda da en sık kullanılan filler olması, görme ve içinde görme anlamını barındıran fiillerin insanın algılama ve öğrenme sürecindeki önemini göstermektedir.

Türk dilinin tarihi metinlerine bakıldığında da görme duyusuyla ilgili fiillerin kullanım alanının ve anlam genişliğinin fazla olduğu görülmektedir. *Kutadgu Bilig*'de kullanım sıklığı 1000'den fazla olan kelimelerin kök ve gövdesinde *kör-* fiilinin olduğu ve bu fiillerin doğrudan "görmek" anlamının yanı sıra "bilmek, anlamak, idrak etmek" gibi çok anlamlı kullanımlarının da olduğu görülmektedir (Gökçe, 2015, s. 60). Görme algı fiillerinin kullanım sıklığının fazla olması, çok anlamlı kullanımları da beraberinde getirmiştir denilebilir. İncelemesi yapılan Özbek destanlarında da görme duyusuyla ilgili fiillerin çok anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Ancak yapılan incelemede fiillerin anlam alanına girilmeyeceği için bu konu ayrıca değerlendirmeye alınmayacaktır.

Taraması yapılan destanlarda görme algı fiillerinin *kör-*, *körin-*, *köriş-*, *körsät-*, *körâl-*, *qara-*, *qarâş-*, *közlâ-* şeklinde kullanıldığı belirlenmiştir.

Algı fiilleri arasında kullanım sıklığı açısından dokunma duyusuyla ilgili filler ikinci sırada yer almaktadır. Dokunma duyu fiilleriyle ilgili ayrıntılı inceleme Levin tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada temel dokunma fiilleri ve anlam genişlemesiyle birlikte kullanılan yapılar gösterilmiştir (Levin, 1993, s. 155). Bunun yanı sıra çağdaş Türk lehçeleri alanında Ekrem Ayan ve Yakup Türkdil Kazak Türkçesinde dokunma duyu fiilleri ve anlam zenginliği üzerine inceleme yapmıştır. Ayan ve Türkdil deriye dokunarak ortaya çıkan eylemlerin dokunma duyu fiilleri olduğunu ifade etmişlerdir (Ayan & Türkdil, 2015, s. 95-114). Bu açıdan bakıldığında insanoğlunun en temel eylemlerinin dokunmayla ya da temasla başlaması sebebiyle dokunma algısıyla ilgili fiillerin kullanım alanı ve sıklığının geniş olması birbirini doğrular niteliktedir. Özbek destanlarında da kullanım sıklığı bakımından algı fiilleri içinde görme fiillerinden

sonra dokunma fiillerinin gelmesi bu fiillerin algılama sürecindeki önemini göstermektedir. Özbek Türkçesinde dokunma duyu fiilleri üzerine bir bildiri sunan Ozan Gökdemir, duyu fiillerini mental fiillerin bir parçası olduğu belirterek Özbek Türkçesinde dokunma fiillerini anlamına göre temel, yan anlam ve hem temel hem de yan anlamlı dokunma duyu fiilleri biçiminde ayırarak incelemiştir (Gökdemir, 2019, s. 733-747).

İncelemesi yapılan destanlarda dokunma algısını ifade eden fiillerin kullanım biçimleri *teg-*, *tut-*, *tutil-* *tutin-*, *tutäl-*, *tutan-*, *tegiz-*, *quçâqlä-*, *quçâqläš-* şeklinde tespit edilmiştir.

Algı fiilleri içinde üçüncü sırada kullanılanlar, işitme duyusuyla ilgili olanlardır. İşitme duyusu fiillerinden en çok *eşit-* fiilin kullanıldığı ondan sonra *qulâq sâl-* fiilinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Beş destanda da bu fiillerin ortak olarak kullanılmış olması dikkat çekicidir. İşitme duyusuyla ilgili önemli olan bir başka nokta birleşik yapıdaki fiillerin algı fiillerinin diğer türlerine göre bariz bir şekilde yoğun kullanılmış olmasıdır.

Destanlarda işitme duyusuyla ilgili kullanılan fiiller şu şekildedir: *eşit-*, *qulâq sâl-*, *qulâq tut-*, *qulâq qoy-*, *qulâqqa âl-*, *qulâqqa tut-*, *eşitil-*, *qulâgığä âl-*.

Algı fiilleri içinde koku alma duyusuyla ilgili fiillerin ÖTİL’de çok az sayıda tespit edilmiş olması sadece Özbek destanlarında değil genel olarak Özbek Türkçesinde de koku alma duyusuyla ilgili fiillerin oldukça az kullanıldığını, bu nedenle çok işlek olmadığını göstermektedir. İncelemesi yapılan beş destanda da koku almayı ifade eden duyu fiilleri tespit edilememiştir.

Yapılan inceleme sonucunda destanlarda kullanılan algı fiillerinin kullanım sıklığını çoktan aza doğru sıralaması şu şekilde gösterilebilir:

görme > *işitme* > *dokunma* > *tat alma* > *koku alma*

Destanlarda genel olarak kahraman kişi ya da kişilerin düşmanlarla mücadelesi, yarışı, savaşı anlatılmaktadır. Bu nedenle algı fiilleri içinde görme, dokunma, işitme duyusuyla ilgili fiiller daha yoğun kullanılmıştır. Bu durum kelime sıklığı sayılarına bakıldığında açıkça görülmektedir. İncelemesi yapılan destanlarda tat alma ve koku alma duyusuyla ilgili fiiller geri planda kalmıştır. Bununla birlikte tat alma eyleminin gerçekleşmesinde dokunma ve görme eylemine de ihtiyaç duyulmaktadır. Yani tat alma duyusunun tek başına bir eylemi gerçekleştiremediği, diğer duyuları harekete geçiren eylemlere ihtiyaç duyduğu için kullanım sıklığında ikincil duyu olarak nitelenebilir.

Sonuç

Bu çalışmada adı geçen beş destandan hareketle Özbek destanlarında algı fiilleri ve kullanım sıklıkları incelenmiştir. İncelenen eserler elbette Özbek Türkçesindeki bütün

algı fiillerinin sayısını ve kullanım sıklığını göstermez. Çalışmada öncelikle “Özbek Tilining İzâhlı Luğati”nde madde başı olarak yer alan algı fiilleri ve Türkiye Türkçesindeki karşılıkları gösterilmiştir. Sonrasında destanlarda tespit edilen algı fiillerinin kelime sıklığı sayıları verilmiştir.

Özbek destanlarında algı fiillerinin kullanım sıklığını gösteren tablolar karşılaştırıldığında görme ile ilgili algı fiillerinin en sık kullanılan fiiller olduğu görülmektedir. İnsanın temel duyuları arasında görmenin daha işlevsel olması, çevremizdeki canlı ya da cansız pek çok nesneyi gördükten sonra tepki vermemiz, bir başka deyişle bilgi edinme sürecinin en temel yolunun “görme” olması bu sonuçta etkili olmuştur. İnsanın çevreyi algılayıp öğrenme sürecini başlatmasında “görme” duyusu önemli bir yere sahip olduğu için görme ile ilgili fiillerin daha sık kullanılmasını sağlamıştır. Bu nedenle Özbek Türkçesinde de algı fiillerinde görmeyle ilgili olanların işlek olması diğer dillerdeki durumla örtüşmektedir.

Görme fiillerinden sonra işitme ve dokunma duyusuyla ilgili algı fiilleri gelmektedir. İşitme fiillerinin çevremizdeki çeşitli sesleri algılayıp anlamlandırmada önemli yere sahip olması sebebiyle öğrenme sürecinde görmeden sonra işitme duyusuyla ilgili algı fiilleri kullanım sıklığı açısından ikinci sırada yer almaktadır. Aynı şekilde dokunma duyusuyla ilgili fiillerin de algılama sürecinde etkili olması sebebiyle destanlarda bu fiillerin kullanım sıklığına bakıldığında işitme duyusuyla eşit oranda ya da biraz daha az kullanıldığı görülmektedir.

Tat alma algı fiilleri kullanım sıklığına göre dördüncü sırada gelmektedir. İncelemesi yapılan metinlerin destanlar olması, destan kahramanlarının ve diğer karakterlerin yeme ihtiyacının az olması bunun yerine karakterlerin çeşitli kahramanlıklar göstermesi, savaşması, mücadele etmesi nedeniyle görme, işitme dokunma duyularını daha sık kullanıldığı söylenebilir. Ancak kahramanların tat alma ya da bir başka deyişle yeme içme ihtiyacının daha geri planda olması sebebiyle destanlarda tat alma algı fiilleri daha az kullanılmıştır denilebilir.

Destanlarda en az kullanılan algı fiilleri ise koku alma duyusunu içeren fiiller olmuştur. Fiillerin kullanım sıklığını gösteren tablolar incelendiğinde algı fiillerinin sıklık hiyerarşisinin farklı olduğu görülmektedir.

Kısaltmalar

ÖTİL: Özbek Tilining İzâhlı Luğati

TS: Türkçe Sözlük

Kaynaklar

- Arkonaç, S. (2005). *Psikoloji zihin süreçleri bilimi*. Alfa Yayınları.
- Ayan, E. & Türkdil, Y. (2015). Kazak Türkçesinde dokunma duyu fiilleri ve anlam zenginliği. *International Periodical For The Languages, Literature, and History of Turkish or Turkic*, 2(3), 95-114.
- Aydoğmuş, E. (2021). Özbek Türkçesinde mental fiiller. *RumeliDe Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (22), 135-151.
- Bakırcıoğlu, R. (2012). *Ansiklopedik eğitim ve psikoloji sözlüğü*. Anı Yayıncılık.
- Benedetti, M. (2012). Valency Alternations with Perception Verbs in Indo-European Languages. Craig Melchert, H. (Ed.), *The Indo-European Verb Proceedings of the Conference of the Society for Indo-European Studies*, Reichert Verlag, 1-6.
- Bilgin Aksoy, G. (2021). Azerbaycan Türkçesinde mental fiiller. (Tez No.687954) [Doktora tezi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Eldridge, R. C. (1911). *Six Thousand Common English Words*. The Clement Press.
- González Orta, M. (2003-2004). The Old English verbs of smell perception and emission: Analysis of the interface of their semantic and syntactic Representation. *The Journal of Selim (The Spanish Society for Mediaeval English Language and Literature)*, (12), 33-48.
- Gökçe, F. (2015). Kutadgu Bilig’de kör- ‘görmek’: Çok anlamlılık, metafor ve gramerleşme. *Türkbilig*, (29,) 59-76.
- Gökdemir, O. (2019). Özbek Türkçesinde dokunma duyu fiilleri üzerine bir inceleme. *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu* (s. 733-747). Esogü Basımevi.
- Göz, İ. (2019). *Yazılı Türkçenin kelime sıklığı sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hirik, E. (2017). Türkiye Türkçesi duyu fiillerinde anlam ve kelime sıklığı ilişkisi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 53-74.
- Ibarretxe & Antuñano, B. I. (1999). Polysemy and metaphor in perception verbs: A CrossLinguistic Study. [Unpublished Doctoral Thesis, University of Edinburgh].
- Muskens, R. A. (1993). Perception Verbs. Asher, R. E. & Simpson, J. M. Y. (Ed.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Pergamoni.
- Josselson, H. H. (1953). *The Russian Word Count*. Wayne University Press.
- Kalkan, N. (2016). Başkurt Türkçesinde mental fiiller. *Actual Problems of Turkic Studies Dedicated to the 180th anniversary of the Department of Turkic Philology* (s. 177-186). St. Petersburg State University.

- Kamchybekova, K. (2010). Kırgız Türkçesinde duyu fiilleri (Tez No.26538) [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Kamchybekova, K. (2011a). Duyu fiillerinin anlamsal özellikleri üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 22-35.
- Kamchybekova, K. (2011b). Kırgız Türkçesinde duyu fiilleri. *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2 (3,) 87-102.
- Leech, G. (2013). *Meaning and the English verb*. (Third Edition). Roudledge.
- Levin, B. (1993). *English verb classes and alternations*. The University of Chicago Press.
- Memoğlu Süleymanoğlu, H. (2006). *Türkçenin ters sıklık sözlüğü*. Kurmay Kitap Yayın Dağıtım.
- Memoğlu Süleymanoğlu, H. (2014). *Türkçenin sıklık sözlüğü (Edebi eserlerde sık kullanılan sözcükler)*. Hatiboğlu Basım Yayım San.
- Neagu, M. (2013). What is Universal and What is Languagespecific in The Polysemy of Perception Verbs? *RRL*, LVIII (3), 329-343.
- Ölker, G. (2011). *Yazılı Türkçenin kelime sıklığı sözlüğü (1945-1950 Arası)*. Kömen Yayınları.
- Özbekistân Respublikasi Fānlār Akademiyasi Alişer Nāvāiy Nāmidāgi Til vā Ādābiyāt İnstitutı (2006). *Özbek Tilining İzāhli Lügati 1-5*. Özbekistân Milliy Ensiklopediyasi Dāvlāt İlmiy Nāşriyātı.
- Özeren, M. & Alan, İ. (2018). Kırgız Türkçesinde mental fiiller. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (61), 203-224.
- Özkan Kurt, F. (2020). Batı Türkçesinde algı fiilleri (Tez No.661515) [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Seçkin, K. (2019). Eski Türkçede mental fiiller (Tez No.540589) [Doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Şahin, S. (2012). Türkmen Türkçesinde mental fiiller (Tez No.331204) [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=HHYaSkrtOMCfcRmSjSgJkQ&no=e1qcpiZUMcHHsauw6SrATw>
- Tezcan Aksu, B. & Adalı, E. (2018). *Çağdaş Türkçenin sıklığı sözlüğü*. Ötüken Neşriyat.
- Thonrdike, E. (1921). *The Teacher's word book*. Techers Collage-Columbia University.

- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*. (10. Baskı, 2151).
- Türkdil, Y. (2013). Anlam bilimi açısından Kazak Türkçesinde duyu fiilleri (Tez No.333729) [Yüksek lisans tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi.
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=k2q2VUpFi0WbXUYv oa5WdA&no=Piroav0_42fcL6m7nc8zDQ
- Vardar B. (Ed.) (2002). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. Multilingual.
- Viberg, A. (1984). The verbs of perception: A Typological study. *Linguistics*, (21), 123-162.
- Viberg, A. (2001). Verbs of perception, Haspelmath, M. & König, E. (Ed.), *Language Typology and Language Universals*, (2), 1294-1309.Gruyter.
- Yaylagül, Ö. (2005). Türk Runik harfli metinlerde mental fiiller. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 17-51.
- Yıldız, H. (2016) Eski Uygurca mental fiiller (Tez No.462283) [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=Cr1fffnzF0bPnNKmeIgXAQ&no=omLFwWA-P9r9ve5IJdPIFA>

Etik Kurul İzni	<i>Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır. Makale edebiyat sahasına aittir.</i>
Çatışma Beyanı	<i>Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile arasında mali çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.</i>
Destek ve Teşekkür	<i>Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.</i>